

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	פרק ראשון: כתיבת הספרים, אבדנם ושחזורם
	א. כתיבתם של בעלי התוספות 1
	1. הכתיבה במאה האחת עשרה 1 2. הכתיבה והלימוד במאה השתים עשרה 2 3. ספרי הלכה 4 4. ספרי המשכמים 6
	ב. אבדן הספרים 12
	ג. רגע לפני אבדן החיבורים 20
	ד. שחזור הספרים האבודים 24
	1. רשימות ספרים 24 2. רשימות היסטוריות וביבליוגרפיות 26
	3. ציטוטים 28 4. קבצי תשובות 37 5. גניזת אירופה 40
	ה. תחומי מחקר קרובים 48
52	פרק שני: ר' אליעזר בן נתן ומשפחתו
	א. ר' אליעזר בן נתן 52
	1. פתיחה 52 2. פירוש למסכת אבות 53 3. תוספות 56 4. פירוש לספרי 56
	ב. ר' שמואל בן נטרונאי 60
	1. שרידי חיבוריו של ר' שמואל בן נטרונאי 60 2. מוצאו האיטלקי של ר' שמואל בן נטרונאי 65 3. הקשרים בין ר' שמואל בן נטרונאי ושאר חכמי איטליה עם רבנו תם 70 4. תורתה של דרום איטליה 75
	ג. תוספות ר' יואל הלוי 81
	ד. 'אביאסף' 86
	1. היחס בן אביאסף לאבי העזרי 87 2. מבנה הספר 90 3. תפוצתו של הספר 93
	ה. 'סדר בנין בית שני' לראב"ה 101
104	פרק שלישי: 'ספר החכמה' לר' ברוך ממגנצא
	א. פתיחה 104
	ב. פירוש למסכת מגילה 112
	ג. היקף 'ספר החכמה' ומבנהו 123
	ד. קובץ תשובות 127
	ה. קובץ ליקוטים 135
	ו. תפוצתו של 'ספר החכמה' 141
	ז. סיום 146
	ח. נספח: שתי תשובות חדשות מספר החכמה 147

154 פרק רביעי: ר' שמחה משפירא ותלמידיו

- א. ר' שמחה משפירא 154
1. פתיחה 154 2. 'סדר עולם' 158 3. 'תיקון שטרות' 161 4. תפוצת ספריו של ר' שמחה 163
ב. ספר 'כל בו' 166
ג. ר' אביגדור הכהן 175
1. שרידי חיבוריו של ר' אביגדור 175 2. שנות חייו של ר' אביגדור 180
ד. ר' שמואל הלוי 181

185 פרק חמישי: ר' יחיאל מפריס ומשפחתו

- א. ר' יחיאל מפריס 185
1. פתיחה 185 2. תורתו של ר' יחיאל מפריס 186 3. פסקי ר' יחיאל מפריס 191
ב. ר' יצחק מקורביל 198
1. פסקי ר' יצחק מקורביל 198 2. פסקים של ר' פרץ מקורביל 207
3. סיכום 210
ג. ספר 'מתת' 211

219 פרק שישי: ספרים לסוגיהם

- א. ספרי מנהגים 219
1. מנהגי ר' יחזקיה ממגדבורג 219 2. מנהגי רוטנבורג 228
ב. ספרי איסור והיתר 237
1. פתיחה 237 2. 'שערי הפנים' 240 3. הלכות טריפות לר' משה פולר 241 4. הלכות שחיטה לר' ידידיה משפירא 243 5. 'מענה לשון' 244 6. 'העברי' 247 7. הלכות בדיקה לר' יעקב מעפנשטין 249
ג. ספרי ליקוטים 250
1. פתיחה 250 2. נימוקי ר' יעקב מקורסן 254 3. נימוקי ר' קוביל 262 4. קובץ של ר' מנחם הלוי 266
ד. קבצי תשובות 270
1. פתיחה 270 2. 'נופת צופים' 273 3. 'תשובות השייכות לסדר נשים' 274
ה. ספרים נוספים 279
1. פסקי הלכות לרבנו תם 279 2. פסקי ר' שמריה משפירא 282 3. 'ארבעה פנים' לר' אפרים מרגנסבורג 289 4. חיבור ר' אפרים 291 5. תוספות ר' אליעזר ממין 293 6. 'ספר נחמני' 297

303 פרק שביעי: אחרית דבר

- א. אבדנם של החיבורים 303
ב. החיבורים שאבדו מול החיבורים שנשתמרו 304
ג. מתי אבדו החיבורים? 319

331 הקיצורים הביבליוגרפיים

348 מפתחות

- מפתח החיבורים האבודים 348 מפתח האישים 351 מפתח המקומות 359
מפתח העניינים 362 מפתח כתבי היד 366 מפתח המקורות 376

פתח דבר

חכמי גרמניה וצרפת במאות השנים עשרה והשלוש עשרה – 'בעלי התוספות' – כתבו ספרים רבים אך רק מעטים מהם הגיעו לידנו. רובם אבדו. חכמי ישראל לומדים זה מאות שנים את מעט הספרים שנותרו מתורתם, ואילו החיבור הזה עוסק דווקא באותם ספרים שאבדו ואינם. עניינו לשחזר, לתאר, ולעתים אף לאתר, את כתביהם האבודים של בעלי התוספות בתחום ההלכה ופרשנות התלמוד על פי שרידים מועטים שבידינו, על פי מובאות שבספרות ימי הביניים, בדפוס ובכתבי יד, ועל פי עדויות ורמזים הפזורים במקורות רבים ושונים.

חקר הספרים האבודים אי־אפשר לו שייעשה קודם שנדע מה יש אתנו מספריהם של בעלי התוספות ומה אכן אבד לנו. עניין זה איננו פשוט כלל ועיקר. כתבי היד וספרי הדפוס המחזיקים את כתביהם של בעלי התוספות – כמו גם את כתביהם של הדורות שלאחריהם, שציטטו מחיבוריהם של בעלי התוספות – נפוצו והתפזרו בכל יבשות תבל, והם מוחזקים בידי מאות יחידים ומוסדות. בדורות עברו כיתתו חכמים את רגליהם מספרייה לספרייה ומארץ לארץ, שידלו וריצו את דעתם של בני ברית ושאינם בני ברית שהחזיקו בכתבי יד ובספרים נדירים – אך גם אחרי כל טרחתם עדיין לא היה בכוחם לדעת לבטח האם חיבור פלוני אכן אבד, או שמא הוא מסתתר בכתב יד במקום אחר. ישׂר מקנדיאה, למשל, טרח כבר במאה השבע עשרה לבדוק אילו ספרים אבדו וזו הייתה מסקנתו:

שעינינו רואות כמה ספרים כ״י חבורי הגאונים וחכמים קדמונים שלא נראו בדפוס וא״כ לריק יגעו וכתבו. איה איפוא פירושי רבי׳ האי ורבי׳ סעדיה ורבינו ניסים גאון ורבי׳ חננאל [...] ואיפוא הן פירושי ר׳ מאיר הדרשן שמזכיר בעל הערוך ורש״י, וכן חידושי רבי׳ יוסף מיגש [...] ואיה ס׳ הישר של ר״ת, ואיפוא חדושי הראב״ד והרמב״ן והר״ן והריטב״א ורבי׳ פרץ ורבי׳ מאיר הלוי [...] וכן כמה בעלי תוספות: רי״ד, חצוניות, גורניש, שניץ ודומיהם רבים, ולא זכו לבא לדפוס. גם הרמב״ם פי׳ כמעט כל התלמוד כמ״ש בהקדמת זרעים, ולא נתפשט פירושו. וראיתי במצרים ובתוגרמה חמרי׳ חמרים מחדושים [...] ולא הודפסו, ובעו״ה השמדות והגליות כלום, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו תסתתר.¹

דבריו של ישׂר מקנדיאה מבוססים על הספרים שנדפסו עד ימיו ועל כתבי יד שראה בעיניו. הוא לא ידע, וגם לא יכול היה לדעת, כי חלק ניכר מן החיבורים שחשבם

1 ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו, נובלות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שצ״א, הקדמה, דף [ז ע״ב].

לאבודים מצויים עדיין בכתבי יד וסופם לבוא לדפוס. גם דבריו של חכם אחר בן זמנו, כי 'ספר א"ז הגדול אינו נמצא בזמנינו זה'², משקפים רק את מקומו של הכותב ולא היה בכוחו לדעת כי כתבי היד של הספר שמורים במקום אחר.

היום יש בידינו כלים טובים יותר לדעת אלו ספרים מצויים בידינו ואלו אכן אבדו. יתרון הדעת של דורות האחרונים מן הראשונים נובע, קודם לכול, מעבודתם של מאות חוקרים וביבליוגרפים, שהקדישו את זמנם וכוחם לרישום ולתיאור ספרי הדפוס וכתבי היד, אלו המרוכזים בספריות הגדולות כמו גם אלו הפזורים במאות ספריות קטנות ופרטיות ברחבי העולם. ספרי הדפוס העבריים נרשמו כמעט כולם, עד שיכולים אנו היום לדעת בבטחה כי חיבור פלוני לא נדפס מעולם, ואם נדפס – הרי שכל עותקיו אבדו. גם כתבי היד נרשמו ברובם וחלקם אף תוארו בהרחבה רבה, עד שהקורא בקטלוג את תיאורם יכול כמעט לצייר לנגד עיניו את דמותו של כתב היד ואת תוכנו. כתבי יד אחרים נרשמו בקיצור, לעתים על ידי חוקרים שעשו מלאכתם באמונה ולעתים גם על ידי אנשים שלא היו בני סמכא.

רישום ספרי הדפוס וכתבי היד וקטלוגם קידם מאוד את המחקר, אך גם אחרי פועלם של מאות החוקרים שהשתתפו בכך נותרו עדיין ספרי הדפוס וכתבי היד מפוזרים בכל פינות תבל ואיש לא יכול היה להקיף את כולם בסקירה אחת. כדי לדעת האם חיבור פלוני אבד מן העולם צריך היה לסרוק עשרות ומאות קטלוגים ומאמרים. וגם אחר כל זה, עדיין לא היה בכוחו של איש לקבוע בוודאות כי אין בנמצא כתב יד של החיבור המבוקש.

בעשרות השנים האחרונות חל מהפך של ממש בתחום זה. כמעט כל אוצרות הרוח של עם ישראל קובצו אל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים. במחסניו נאספו כמעט כל ספרי הדפוס העבריים, ובמכון לתצלומי כתבי היד העבריים כונסו תצלומיהם של כשבעים וחמישה אלף כתבי יד הפזורים בעולם כולו. בקטלוג המכון רשומים לא רק כתבי היד שבספריות הגדולות שכבר תוארו בעבר בקטלוגים נדפסים, אלא גם אלפים רבים של כתבי יד שטרם קוטלגו ובהם גם כתבי יד רבים הנמצאים בספריות קטנות ונידחות ובידי אספנים פרטיים שיד החוקרים לא הגיעה אליהם. עתה, משיכולים אנו לעשות את אשר נבצר מן הדורות הקודמים – להקיף את הספרות כולה כמעט בהרף עין, ולדעת האם חיבור פלוני מצוי בדפוס או בכתב יד ברחבי העולם אם לאו – הגיעה השעה לדון בספרים שאבדו מאתנו.

אסיפת כל ספרי הדפוס וכתבי היד אל מקום אחד הייתה תנאי הכרחי למחקרי, אך אין די בה. אי-אפשר לחקור את הספרים האבודים קודם שנחקרו הספרים שלא אבדו, וקודם שהוקמה המסגרת הכרונולוגית והביוגרפית של התקופה וחכמיה. החיבור המונח כאן בא לעולם רק מכוחם של חוקרים רבים, ובראשם החיד"א, יום טוב

2 ר' מאיר מלובלין, שאלות ותשובות מהר"ם מלובלין, וורשא תרמ"א, סימן קכז. כבר העיר הש"ך (יורה דעה, סימן לו, ס"ק יח, בהערה) שדברים אלו מקורם בטעות; השואל ציטט למהר"ם מלובלין מדברי ריא"ז – הוא החכם האיטלקי ר' ישעיה אחרון – המובאים בשלטי הגבורים על הרי"ף, ומהר"ם מלובלין זיהה אותו בטעות עם ר' יצחק אור זרוע. טעות זו מעצימה עוד יותר את עדותו של המשיב על חסרונו של ספר אור זרוע ממדף הספרים.

ליפמן צונץ, הנרי גרוס ואביגדור אפטוביצר, שהעמידו לנו תשתית איתנה במחקר בעלי התוספות. ועל כולם, מחקר המסכם והמקיף של אפרים אלימלך אורבך, 'בעלי התוספות'. חוקרים אלה, ועוד רבים רבים אחרים שאי-אפשר לפרטם כאן, דנו בספרים שבאו לידינו, תיארו את דרכי הלימוד של התקופה, קבעו את סדר הדורות והבחינו בין בתי המדרש השונים של בעלי התוספות. הם לא משכו את ידיהם אף מן הספרים האבודים של בעלי התוספות, ודבריהם שימשו לי לעיניים. אך עד כה לא נעשה ניסיון להתמקד בספרים האבודים לעצמם, על הבעיות המתודולוגיות הקשורות בכך.

הספר בנוי משתי חטיבות עיקריות. הראשונה, הגדולה יותר, דנה בספרים אבודים של ארבעה בתי מדרש של בעלי התוספות: ראב"ן ומשפחתו, ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ותלמידיו ור' יחיאל מפריס ומשפחתו. החטיבה השנייה מתמקדת בחיבורים אבודים שעסקו בנושאים ספיציפיים: ספרים בהלכות איסור והיתר, ספרי מנהגים, ספרי ליקוטים וקבצי תשובות. חיבורים רבים נוספים שאינם נכנסים לשתי חטיבות אלו נידונו בקיצור, ולעתים גם במובלע, אם בחלקו האחרון של הפרק השישי ואם אגב הדיון בחיבורים אחרים. רשימה מלאה של החיבורים שנידונו כאן מצויה במפתח החיבורים האבודים שבסוף הספר.

חיבור זה איננו מתיימר לדון בכל הספרים האבודים של בעלי התוספות. תחום אחד הוזנח בכוונה תחילה: התוספות לתלמוד, פאר יצירתם של חכמי צרפת וגרמניה במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, שעל שמם הם נקראים 'בעלי התוספות'. חלק ניכר מן התוספות אבדו מאתנו, אך עניין זה נדון כבר לפרטי פרטיו במחקר, ולאחרונה בספרו של א"א אורבך 'בעלי התוספות'. התרכזתי בעיקר בכתביהם ההלכתיים של בעלי התוספות ובחיבוריהם על התלמוד שאינם תוספות, ורק תוספותיהם האבודים של חכמים בודדים נדונו כאן. עובדה זו יצרה תמונה לא סימטרית; חכמי צרפת כתבו בעיקר תוספות, ועל כן הם תופסים מקום מועט יחסית בספרי, ואילו חכמי גרמניה הרבו לכתוב חיבורים שאינם תוספות ולהם הוקדשו מירב דברי. התמונה העולה בספר זה משקפת את דרכי הלימוד השונות של שני בתי המדרש, אך לא את גורל ספריהם, ואלו וגם אלו אבדו ברובם מאתנו.

ספר זה הוא נוסח מעובד ומורחב של עבודת דוקטור שכתבתי לפני תריסר שנים ויותר בהדרכתו של פרופ' ישראל מ' תא-שמע. שנים רבות שמעתי תורה מפיו של פרופ' תא-שמע, אם בשיעורים פורמליים בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים ואם, ובעיקר, בשיחות אישיות ארוכות. פרופ' תא-שמע עיצב את דרכי המחקרית והרבה מתורתו משוקע בחיבור זה, לרוב בשמו אך לעתים גם בשתיקה. פרופ' תא-שמע נלקח לבית עולמו בראשית שנת תשס"ה, ולא זכיתי להגיש לו את הספר כמנחה. הספר מוקדש אפוא לזכרו.

תודה עמוקה חב אני לכל מי שסייע בידי בכתובתו של ספר זה. אזכיר במיוחד את פרופ' יעקב זוסמן שדנתי עמו בכמה מן הסוגיות שנידונו כאן; פרופ' אברהם

גרוסמן, שהרגילני לסרוק בשיטתיות את כתבי היד האשכנזיים ולא לחפש את האבירה מתחת לאור הפנס דווקא; ומר בנימין ריצ'לר, שחלק עמי בחפץ לב את רוחב ידיעותיו בכתבי היד העבריים ובתחומים נוספים. הרבה הטרחתי את עובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, על כל מחלקותיו, ובפרט את צוות המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ולכולם התודה והברכה.

הפרק השלישי של הספר נדפס לראשונה בקובץ המאמרים 'סוגיות במחקר התלמוד: יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א' אורבך', ירושלים תשס"א, ותודתי להנהלת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על הרשות לכלול אותו כאן, בנוסח רחב הרבה יותר. תלמידי פנחס רוט בדק פעם נוספת את רוב הציטוטים ומראי המקומות שבספר ואף הוסיף מפעם לפעם הפניות לספרות המחקר. לו התודה, ועליי האחריות. הדפסת הספר נעשתה בסיועם של הקרן ע"ש הרב יצחק אדוורד קייב, ניו יורק; הרשות למחקר ופיתוח, האוניברסיטה העברית בירושלים; והקרן ע"ש צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים; וכולם יבואו על הברכה. מר אברהם שלוין וגב' אילנה שמיר טרחו על העריכה הלשונית ותודתי נתונה להם.

כתיבתו של הספר נשלמה בחודש ניסן תשס"ד, ומאז הכנסתי בו רק עדכונים מועטים. תקוותם הסמויה של מחברים רבים היא שספרם יישאר עדכני ורלוונטי לדורות הרבה. תקוותי שלי הפוכה. מקווה אני כי מלאכתי בשחזור הספרים תשמש מנוף לחשיפתם של מקצת החיבורים האבודים הטמונים עדיין בכתבי יד שטרם זוהו, וכי בשנים הבאות יוכל הקורא לדלג על קריאתם של פרקים שלמים בספר. ולוואי.

שמחה עמנואל

האוניברסיטה העברית בירושלים